

משה חלמיש

'עלינו לשבח' בספרות הקבלית ותרומתה למחקר

'עלינו לשבח' היא תפילת-שבח המסיימת כיום (כמעט) את כל אחת משלוש התפילות בימות החול, בשבת ובמועד כאחד, ובימים נוראים – כלולה גם בתפילת מוסף. עיקר מגמתה ומשמעה לבטא את מלכות ה' על העולם ועל האנושות, כי הוא אדון הכל, יוצר בראשית, אחד ונצחי, ואין עוד מלבדו.¹ תפילה זו זכתה לכינויים מפליגים, כמו "שיר השירים",² ונשתבחה בלשונות שבת. לא ייפלא אפוא שהיא נידונה רבות, ומצדדים שונים, בספרות הרבנית והמחקרית כאחת, ולא באתי כאן אלא לעמוד, ובעיקרי דברים, על מקומה בעולם הקבלה, עם שנודקק, כמובן, גם להשוואות רקע ולחקר תהליכים היסטוריים, וממילא עיון זה יצביע גם על תרומת הספרות הקבלית לפרטים שונים.

שאלה ראשונה עולה בדבר מקורה ההיסטורי של התפילה – אימתי נתחברה? ומאליה כרוכה השאלה, מה מקומה של התפילה בסידור? בספרות התלמודית נזכר (לא במפורש) מקומה בתפילת מוסף של ראש השנה. ואכן, יש לה אופי המנוני – מקצב, בעיקר בראשיתה, והיא פתיחה נאה למלכיות. יש בה תקבולות וחזרות, שאף הן מאפיינות המנון. חכמים ראו בה אפוא חלק מ'תקיעתא דרב',³ אך יש מן החוקרים המקדימים ורואים בה

1 ראו א' ברלינר, כתבים נבחרים, א, 'ירושלים תש"ה, עמ' 48-49; י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההסטורית, תל-אביב תשל"ב, עמ' 63; א' מירסקי, הפיוט, ירושלים תש"ן, עמ' 72. יש לשים לב שבחיבורים רבים (וכבר במעשה מרכבה הנדפס אצל Scholem [לקמן הערה 6], עמ' 105) הנוסח הוא: ואין עוד אחר. משמע, הדגשת יתר למרות הטענה שלשון הפסוק הוא 'אין עוד' (ויש סידורים שגרסו: אין אחר). עיינו גם ר' ישראל חיים פרידמן, לקוטי מהרי"ת, ירושלים תשס"ג, א, קב ע"א.

2 בפירושי סידור התפילה לריוקח, ירושלים תשנ"ב, עמ' תרנו; ר' אברהם בן עזריאל, ערוגת הבשם, מהד' א"א אורבך, ג, 'ירושלים תשכ"ג, עמ' 469-470.

3 ראו אלבוגן (לעיל הערה 1); מ' בר-אילן, 'מקורה של תפילת "עלינו לשבח"', דעת, 43 (תשנ"ט), עמ' 6, ודברי א' אלטמן שזכרו שם.

תפילת אנשי מעמד בבית המקדש.⁴ ואף נתנו לכך הוכחות ספרותיות. למשל, העובדה שנוכרה בתפילה שהם כורעים ומשתחווים מצביעה על מקורה בבית המקדש. אף הלשון הצחה מצביעה על קדמות. ואולי גם הרעיון שמושביו בשמים, בגבהי מרומים, בא כדי למנוע טעות שהוא יושב בבית המקדש. קרוב להניח שגם הפולמוס נגד "האלילים" מקורו קדום. כחיוזק לסברתם מצביעים גם על כך, שאין מוזכרת בתפילה זו שום תחינה ובקשה לבנין הבית והגאולה.⁵

אולם במקורות רבניים וקבליים נמצא רבות כי יהושע הוא שתיקן אותה. אף נמצא כל מיני אסמכתאות לכך באמצעות אקרוסטיכונים וכו"ב, ולהלן נחזור לכך. מפנה חשוב חל עם הופעת ספרו של ג' שלום,⁶ שעה שהתברר ש'עלינו לשבח' מופיע בספרות ההיכלות כהמנון של יורדי מרכבה, ואמנם הוא מופיע שם בלשון יחיד, 'עלי לשבח'.⁷ ביטוי דומה קיים גם בשיעור קומה: 'עלינו לשבח לפארך ולגדלך וליחדך',⁸ וכן בספר רזיאל.⁹

ממילא, כשמדובר בסמיכות זמן ומקום, עלתה השאלה מי קדם למי – האמורא רב או ספרות ההיכלות? מבין החוקרים שעסקו בכך אציין שני מייצגים קיצוניים: מאיר בר-אילן¹⁰ וישראל תא-שמע,¹¹ ובמאמריהם רשומה ביבליוגרפיה נרחבת. לענ"ד, ספרות ההיכלות היא המקור,¹² ואף האמורא רב בעצם קשור לעולמה של ההיכלות, כפי שהעיר גרשם שלום.¹³ אמנם שלום סבור היה ש'עלינו' חובר במאה השלישית, ברם, ד' פלוסר בביקורתו על ספרו של שלום סבר שהפיוט נתחבר בתקופה מוקדמת יותר.¹⁴ ומסקנתו

4 י' היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ב, עמ' 173–175. וראו אלבוגן (לעיל הערה 1), עמ' 108, בהשלמה; צבי מלאכי, בנועם שיח, תשמ"ג, עמ' 101 הע' 25; מירסקי (לעיל הערה 1), עמ' 44; מ' ויינפלד, הליטורגיה היהודית הקדומה, ירושלים תשס"ד, עמ' 108, 121. וראו את טיעוניו המעניינים של מנשה בן ישראל (להלן הערה 92), עמ' סו, המייחס לתקופת אנשי כנסת הגדולה.

5 ערעור על הנחות אלה ראו במאמרו של מ' בר-אילן (לעיל הערה 3), בעיקר עמ' 22 הע' 85.
6 Scholem G., *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism, and Talmudic Tradition*, NY 1960, pp. 27–28, 105.

7 למעשה, שני כתבי יד של מעשה מרכבה גורסים: 'עלי', שניים: 'עלינו'. ראו P. Schafer, *Synopse zur Hekhalot-Literatur*, Tuebingen, 1981, p. 206, סעיף 551; מ' בר-אילן, סתרי תפילה והיכלות, ירושלים תשמ"ז, עמ' 33. אך אפשר לשער שצורת הריבוי היא התאמת מעתיק מאוחר לגוסס התפילה השגור בפיו שאחד מסימניו הוא צורת הריבוי. ואין זה מקרה יחיד.

8 נדפס במרכבה שלמה, מהד' מוסאיון, ירושלים תרפ"א, מ ע"ב. וראו ההערה הבאה.

9 מהדורת Martin Samuel Cohen, *The Shi'ur Qomah: Text and Recensions*, Tuebingen 1988, עמ' 110; אמסטרדם תס"א, לח ע"ב; ירושלים תשט"ז, עמ' קלא.

10 בר-אילן (לעיל הערה 7), עמ' 32–38. דבריו הורחבו במאמרו (לעיל הערה 3), עמ' 5–24.

11 'מקורה ומקומה של תפילת "עלינו לשבח" בסידור התפילה', ספר זיכרון לאפרים תלמג, חיפה תשנ"ג, א, עמ' פה–צח.

12 וכך לאחרונה י' דן, תולדות תורת הסוד העברית, ירושלים תשס"ט, ג, עמ' 983–990.

13 ג' שלום, ראשית הקבלה, ירושלים תש"ח, עמ' 37. וראו גם Scholem (לעיל הערה 6), עמ' 28.

14 ראו שלום (לעיל הערה 6), עמ' 27–28, וכנגדו D. Flusser, Scholem's recent book on Merkabah Literature, *JJS*, XI (1960), p. 61.

של בראיילן: "התפילה הידועה 'עלינו לשבח' הגיעה לסידור התפילה מ'מעשה מרכבה' שבספרות ההיכלות, והיא נתחברה במאה השנייה לספירה, או אף לפני כן".¹⁵

ברור שבאלף הראשון¹⁶ היתה עמדת התלמוד על רב רווחת יותר מאשר ספרות ההיכלות, ולכן בסדורי רב עמרם גאון ורב סעדיה גאון וברמב"ם התפילה כתובה רק בראש השנה. וכנראה זו הסיבה ששיר שבח זה לא נקלט בפי הכל, ובתשובה המיוחסת לרב האי גאון,¹⁷ כתוב: "וששאלתם: יש מי שאומרים עלינו לשבח חייב כל א' וא' לאומרה" וכו' – משמע, דעות שונות נאמרו בדבר חוב יחידים. היו אפוא גאונים שקבעו בפירוש שכל יחיד יאמר תפילה זו, בעוד אחרים פטרו יחידים ו'עלינו' נאמר בפי החזן בלבד, כדרך פיוטים אחרים.¹⁸ תופעה זו מלמדת על כניסה מאוחרת, יחסית, של הפיוט לתפילת הקבע במוסף של ראש השנה, שאם לא כן היו כולם אומרים את התפילה, ולא היו מסתפקים בשאלה מעין זו שנשאלה.¹⁹

כך או כך, בתקופת חסידי אשכנז ואילך אנו עדים לאזכור הולך וגובר של לשון ספר היכלות בהקשר לתפילת עלינו, ובמיוחד סביב שאלת נוסח המלים 'מושב יקרו'²⁰ / 'כסא

15 בראיילן (לעיל הערה 7), עמ' 36.

16 אמנם ישם אל כל כי בשרידיים שאסף י' יהלום, מחזור ארץ-ישראל – קודקס הגניזה, ירושלים תשמ"ו, אין התפילה מופיעה. לעומת זה, באוצר הגאונים, שבת, עמ' 104, מסופר על חכם במצרים ש"חבר רב שיאמר אחר הפרק בכל יום קודם זו השמועה [אמר ר' אלעזר אמר ר' חנינא, בסוף אין כאלהינו] ... ברוך אלהינו אשר נתן לנו חלק טוב וחלק יפה ... שאין חלק בחלקנו ולא גורל כגורלנו ולא נחלה כנחלתנו", העשוי ללמד על היכרות עם התפילה. ולהשערת, היות שתחילה אמרו את עלינו רק בראש השנה, הרי המחבר ראה עצמו בן-חורין ליטול ממנו משפט אחד לתפילתו האישית "בכל יום".

17 ראו ב"מ לזין, אוצר הגאונים, ראש השנה, תשובות, עמ' 69–70. על גלגולי התשובה ראו נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח, ב, עמ' 453 הערה 2. ראו גם שערי תשובה, מהר"ר הרב ישראל משה חזן, ליוורנו תקס"ב, סי' מג. לדעת ג' שלום, התשובה המיוחסת לרה"ג נתחברה בחוג העיון בפרובנס. ראו 'קבלות ר' יעקב ור' יצחק בני ר' יעקב הכהן, מדעי היהדות, ב, תרפ"ו, עמ' 191–192. לדעתו של וולפסון, נתחברה על ידי רמב"ל בספרד כחמישים שנה מאוחר יותר. ראו Wolfson E., Hai Gaon's Letter, *JQR*, 81 (1991), pp. 365–409. תא-שמע (לעיל הערה 11), עמ' צו הע' 8, הסכים עם וולפסון.

18 ראו ש' אסף, ספרן של ראשונים, ירושלים תרצ"ה, עמ' 148 והערה 6. לפי רב עמרם אינו אומר אלא אם כן אין שליח ציבור. לפי רי"ץ גיאת, הלכות ראש השנה, עמ' לח, אם יודע יאמר "בליחשא". וראו עוד י' גרסטר, מנהג מרשלייאה, קבץ על יד, יד (כד) תשנ"ח, עמ' 124–125, שכבר בחיבור המקורי צוינו מנהגים שונים. וכך גם בעדות הראייה של בעל ספר המנהג, הלכות ראש השנה, עמ' שכו. וראו גם טור או"ח, סי' תקצא; ספר כל בו, סי' סד; תשב"ץ קטן, ירושלים תשס"ה, עמ' צ והערה 1; האגור, סי' תתקטו.

19 ראו בראיילן (לעיל הערה 7), עמ' 37. אכן, במקומות שונים באשכנז כבר נזכרה במוסף רה"ש. כגון, מנהגי ר' אברהם חילדיק, קבץ על יד, ט (יט), תש"ם, עמ' 161.

20 אגב, הביטוי 'מושב הדוד' הנמצא בנוסח פרס (ראו ש' של, נוסח התפילה של יהודי פרס, ירושלים תשמ"א, עמ' 153), נמצא גם במרכבה שלמה (לעיל הערה 8), מא ע"ב: "וברוך שמו במושב יקרו [הדוד]". ובדיוק כך נמצא ב'דרושי הכוונות לרבי יוסף אבן סבול' (ההדיר י' אביב), ספר הזכרון להרב יצחק נסים, כך קבלה ותעודה, ירושלים תשמ"ה, עמ' צג). בספר ריזאל, אמשטרדם תס"א, לט ע"א (ירושלים תשס"ז, עמ' קלג): במושב יקרו. אף ר' משה תקו (כתב תמים, נדפס באוצר נחמד,

כבודו'.²¹ ונביא מדברי שתי דמויות מרכזיות, האחת באשכנז, והשנייה בספרד. מהר"ם מרוטנבורג כותב בנחרצות: "ואומר ומושב יקרו לפי שכך הוא בספר היכלות, והאומר בענין אחר טועה".²² ובשינוי לשון בשור, או"ח, ריש סי' קלג, המורה: "ואומר 'עלינו לשבח', וכשמגיע אל 'ככל המונם', יפסיק מעט קודם שיאמר 'ואנו כורעים ומשתחווים', כדי שלא יהא נראה כאילו חוזר למעלה. יש אומרים 'וכסא כבודו בשמים ממעל', אבל אין לומר כן, אלא 'מושב יקרו'. כן הוא הנוסח בס' היכלות. ונפטרינן לבתיהן לשלום". חילופים אלה נעוצים, ככל הנראה, ביחסים המתוחים עם הנצרות והאיסלם, וממילא הם חובקים מקובלים ואנשי הלכה כאחד. ועם זאת, הנוסח המקורי לא אבד זכרו. למשל, "כתב הרא"ף ז"ל ... ואו' ומושב יקרו כי כך הוא בספר היכלות ... ע"כ. שהם משתחווים להבל וריק על שם הבל וריק יעזורו ... ותמצא כי וריק בגימ' ישו, וגם לאל לא יושע בגי' מחמד [=לאל לא] שאנו כופרים בשניהם".²³ אכן, בני הדתות הנזכרות ראו בתפילה זו פגיעה חמורה בהן.

במאמר מוסגר אציין תופעה נוספת. ככל שהצנזורים פעלו בנחישות למחוק או לטשטש את המלים "הפוגעניות" נמצא בספרות הליטורגית עצמה²⁴ שמחברים חוזרים על הגימטריאות או מערימים בדרכים אחרות. אך יש גם התלבטות. זו מוצאת ביטוי מפורש במנהגים של ר' יצחק טירנא, ויניציאה שנ"א, ו ע"א: "עלינו לשבח כו' וכסא כבודו בשמים כו' וכן עיקר". ובהגה על אתר: "ואין אומרים ומושב יקרו שהוא גמטריא [יש"ו]²⁵ ואינו טעם נכון, ובספר היכלות איתא יקרו. גי' [=גליון]".

היתה אפוא דרך אחת להימנע מהתנגשויות עם הצנזורה "שעשו כך משום איבה", ו"לשחק" בסגנון המלים ובמשמעויותיהן. למשל, לא לומר 'מושב יקרו' אלא 'וכסא

מחברת ג, ויען תר"ך, עמ' 68) השתמש תוך כדי דיבור בפסוק האמור וביטוי מושב יקרו. לנוסח המיוחד 'מושיב יקרו' ראו תשב"ץ קטן (לעיל הערה 18).

21 כך כבר בכ"י קורפוס כריסטי קולג' 133, 72 ע"ב, שנכתב בצפון צרפת ברבע האחרון של המאה ה"ב. הנוסח עלינו מופיע גם בסוף הסידור הזה, ושם, 315 ע"א: כסאו היקר. ומעין זה בכ"י פריס 633 (מסוף המאה ה"ב, צרפת), 105 ע"א: וכסא יקרו. בכ"י פריס 653, שהוא מחזור לתשרי, אשכנז, מן המאה ה"ג, דף 20א, נכתב: ושיבת כבודו.

22 פסקים ומנהגים, ירושלים תשי"ז, א, קנח. מובן שסמכותו ההלכתית השפיעה גם בפרט הנדון. ואין צריך להזכיר שבפיוטיו של מהר"ם ניכר שימוש בספרות ההיכלות.

23 קיצור זכר צדיק, כ"י אוקספורד 2367, דף 30א. החיבור נכתב בשנת רכ"ז בספרד. חיבורים שונים הקפידו לציין את נוסח ההיכלות (גם מבלי להזכיר אותו במפורש), כגון תשב"ץ קטן; ארחות חיים, סי' קלג; האגור, סי' קפ; תולעת יעקב; שו"ת מהרש"ל, סי' סד. חיד"א, מחזיק ברכה, סי' קלב אות ד, התנגד לנוסח כסא כבודו. ר"א פאפו, חסד לאלפים, סי' קלב אות כג, הוסיף ודרש: "יזהר שלא לשנות". ובפירוש למחזור רה"ש, בכ"י פריס 445, מן המאות ה"ד-ה"ט באשכנז, דף 58א, מצינו: "עלינו לשבח הושע בן נון יסדו ... כתב ש"ל ומושב יקרו כי כן כתב בספר היכלות וכן כתב הר' גרשם ע"ה ועוד כתב מהר"מ ואמ' אוי להם למי שמהפכי' ואומ' כסא כבודו ועתידין לקבל דיין". מעין זה בחיבורים נוספים.

24 וראו מ' חלמיש, הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג, ירושלים תשס"ב (מהדורה שנייה), עמ' 628. שם הראיתי שבסביבות 1300 בצפון צרפת ובלונדון (כנראה על רקע היסטורי מסוים) נכתבו סידורים שכללו נוסח ארוך במיוחד של עלינו לשבח השופע ביטויי גנאי חריפים נגד הנצרות.

25 המילה הושמטה מטעמי צנזורה. וראו מהר"ש ש' שפיצר, ירושלים תשל"ט, עמ' יג.

כבודו' – כפי פסק הגר"א (וקודמיו), בסידורו, אזור אליהו, עמ' קלו. או לנהוג ככתוב בסידור (אשכנזי, מן המאה הי"ד) כ"י בהמ"ל 4466: משתחוים נמחק, ונוסף: לאלהיהן. ומתפללים ללא יושיע – נמחקו. ואילו בכ"י הספרייה הבריטית 617 (שנכתב באיטליה, לפי הקולופון, בר"ח אייר ק"ן = 1390), דף 80א: שהיו משתחוים. מעין זה, ויתר עליו, נמצא בסדר מנחת שובבים, לו ע"ב: שלא עשנו כגֵּאֵי הארץ [מנוקד במקור!]. ... שהיו משתחוים לאלילים ומתפללים לאל לא יושיע". ואפשר להשמיט מלים מסוימות. 26 גם עלה רעיון אפולוגטי בדבר "שני ישו". 27

גישה אחרת, באשכנז ובספרד, הציגה את יהושע²⁸ כמחבר התפילה, ואין ספק שהייחוס הקדום נועד לשמש ארגומנט נגד טענת הנוצרים והמוסלמים, שכביכול התפילה הזו מביעה זלזול בהן, טענה שהיא מזכרת מעיקרה, שכן מקור התפילה בימים רחוקים. 29 ותמצא הרבה מעין הכתוב במטה משה, סי' ריב: "ושמעתי שיהושע תיקנה בשעה שכבש יריחו וחתם בה שם קטנותו למפרע: ע' עלינו, ש' שלא שם, ו' ואנחנו כורעים, ה' הוא אלוקינו".

וכן גם בספרות הקבלית, כגון אור זרוע לר' דוד בן יהודה החסיד, כ"י הספרייה הבריטית 771, דף 34א; פירוש עלינו לשבח שבספר מאור ושמש, ט ע"א; ספר המוסר של ר' יהודה כלץ, בהגהתו של ר' משה כלץ. לפי סדר היום, יהושע אמר שבע פעמים ואז נפלו החומות.

יש אפוא שתיארו על דרך הפשט: "כל איש הירא את ה' ישים על לבו תבונת השכל וישים לבו כבשר רך לבב ויכוין מאד מאד כשיאמר עלינו לשבח, כי שיר השירים הוא ויהושע משרת האלהים יסדו כשנכנס לארץ הקדושה וראה כי חקת הגוים הבל הוא ואליליהם תהו בלא יוכלו להציל עובדיהם, התחיל לפרוש כפיו השמימה וכרע על ברכיו באימה ואמ' בקר' רם בניגון המשמח הלב לכוין עלינו לשבח". 30

ויש שנתנו כיוון מאג'ימיסטי. "ראה משה רבינו שיריחו היא עיר היותר קשה מכל עיירות וכרכים שבארץ ישראל, כמש"כ רש"י עה"פ [=על הפסוק] ראו את הארץ ואת יריחו (יהושע ב א) ששקולה יריחו כנגד כל ארץ ישראל. והענין שבנו האמורים את יריחו על ז' דרגין של טומאה שהם ז' היכלות תמורות, ולכן הוצרכו להקיף אותה ז' הקפות וז'

...

26 ראו מאיר בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 173–174.

27 ר' יום טוב ליפמן מיהלויזון, ספר הנצחון, 1644, סי' שמו, עמ' 192. וכן ויכוח ר' זלמן צבי אופהויון, שנדפס אצל יהודה איזנשטיין, אוצר יובחים, ישראל תשכ"ט, עמ' 171.

28 אולי נרמזו בפסוק המשותף לתפילה וליהושע ב יא. אגב, ראוי לציין שהראשונים (כגון ספר המככים, ד"ה עלינו לשבח; ספר כל בו, סי' טו) בדרך כלל פותחים במילה "שמעתי" שיהושע תיקן. לאט לאט נמצא גם "לפי שיהושע יסד" (תשב"ץ קטן, סי' רנג, כנראה בעקבות חסידי אשכנז [ראו להלן הפניה 30]). ואילו האחרונים כותבים מעין "ואמרו הקדמונים". למשל, ערוך השלחן, או"ח, סי' קלג ס"ק א; או בהחלטיות: "כמו שתקנו יהושע". כך אצל ר' כליפא בן מלכא, כף נקי, כ"י.

29 כך, למשל, השיב מפורשות ר' זלמן צ' אופהויון (לעיל הערה 27), עמ' 180. השוו ערוגת הבשם; ארחות חיים; סידור רבנו שלמה מגרמיזא, עמ' קכד ועוד. ראו גם ילקוט מעם לועז, ספר יהושע, עמ' קב.

30 מתוך ערוגת הבשם (לעיל הערה 2).

שופרות ובכל הקפה והקפה הוצרכו להזכיר עליו שם של מ"ב שהם ז' שמות ... ולפי שזכה משה להשיג שם של מ"ב ... לכן [אמר] אעברה נא, ורוצה אני להעביר עתה את כחות הטומאה שיריחו היתה סוגרת ומסוגרת בז' קליפות אלו שצריך אני להזכיר עליהם ז' שמות של מ"ב שבהם נבראו ז' ימי בראשית. השיב הקב"ה, רב לך ... צו את יהושע שהוא יקיף את יריחו בשבע הקפות עם שם של מ"ב ... ובאותו פרק כשהקיף יהושע ז' פעמים תיקן הוא עלינו לשבח שהוא בגימטריא שם ראשון אבגית"ץ".³¹

פעמים כורכים את יהושע כמחבר ואת רבן יוחנן בן זכאי כמי שהתקין לומר בכל יום. כך חיד"א, מחזיק ברכה, סי' קלב, אות ב, המביא מתשובת רב האי גאון, שיהושע תיקנו לאחר שהנחיל הארץ לישראל, "ואחר החרבן תקנו רבן יוחנן בן זכאי לומר אותו בכל יום". וכן הוא בכ"י אוקספורד 1565, דף צב. אך ספק אם יש לכך אחיזה היסטורית. בדיעבד, גם אם הידיעה הספרותית על תפילה זו מצויה לראשונה בתלמוד כתפילת רב שנאמרה במסגרת תפילת ראש השנה, הרי כרוכה בה ממילא תשובת נגד לנוצרים, שכן רב חי בבבל, שם לא ישבו נוצרים.

מכל מקום ברור שתפילה זו מוכרת³² ונידונה באופנים שונים בתפוצה היהודית ברחבי אירופה. השאלה היא אימתי נכנסה התפילה לעתים קרובות יותר מאשר מוסף ראש השנה? במחקרים שונים צוין שלאשונה נתקבלה כתפילת יום יום בספר הרוקח (1160–1237), סי' שכד, ירושלים תש"ך, עמ' רכא: "ענגן ובא לציון ואחר גומרין קדיש. וקורין עלינו לשבח עד תמלוך בכבוד – כל יחיד ויחיד".³³ אולם תא-שמע טען בצדק שהדבר ידוע לפני כן, שכן ר' יהודה החסיד מתרעם על מנהגם של אנשי צרפת ואשכנז בהקשר לעלינו, ובעצם כבר בכ"י קורפוס כריסטי קולג' 133, מן הרבע האחרון למאה ה"ב, מופיעה התפילה³⁴ (בימות החול, דפים 72–73א, בראש השנה, דפים 239א–240א).

31 ר' נתן שפירא, מגלה עמוקות, אופן קלג, לונדון תשס"ח, עמ' קעו–קעז. השוו לקמן הערה 102. מעשהו המאגי של יהושע עצמו מופיע בספרים שונים. למשל, ר' יצחק אייזיק מקאמרנא: כשאמרו זה השבח בימי יהושע "ביטל בזה כל הקליפות וכישוף" (שלחן השהור, תשכ"ג, סי' קלב ס"ק ט).

32 הגם שלא נרשמה, למשל, בספר האשכול ולא בספר המנהגות של ר' אשר ב"ר שאול, אלא ברה"ש בלבד (ראו אסף [לעיל הערה 18]). בזהר ח"א יד ע"ב נזכר קדושא דסדרא כסיום תפילת ערבית במוצ"ש, ולא עלינו. ברעיא מהימנא, ח"ב קיט ע"ב נזכרו המלים "ועל כן נקוה לך י"י אלהינו", ותו לא. ספר המפליג מפרש רק עד סוף עמידה וממילא אינו מזכיר את עלינו. בספר הרמון לרמז"ל (מהדורת E. Wolfson, *The Book of the Pomegranate*, Atlanta, GA., 1988), עמ' 156–157, אין עלינו לשבח אלא רק בראש השנה. וכך אצל אבודרהם; בסידור נאפולי ר"נ (וטושטש ע"י הצנזור), וכן במחזור שאלוניקי ש"י; אין גם בסידורים תימניים בכתבי-יד הספרייה הבריטית 711 (נכתב בשנת 1545); וכן שם 713 (משנת 1635). ואין בתכלאל קדמונים. לעומתם, בסידור האיטלקי שנדפס בבולוניה ש, מופיע בחול (מהדורת צילום, א, עמ' 34) ובראש השנה (ב, עמ' 40).

33 ראו ברלינר (לעיל הערה 1), עמ' 49. באשר לרה"ש, שם, עמ' צו. לעומתו, ד' שורץ הריחק עדותו בקובעו, שלא בצדק, כי לראשונה נכנס לסידור במאה ה"ד. ראו M. D. Swartz, *Mystical Prayer in Ancient Judaism*, Tuebingen, 1992, p. 118. ולפני כן כתב כך במאמרו ב"JQR, 77, p. 179 (1986–7).

34 שם (לעיל הערה 11), עמ' פט. לנוסח התקפתו של ר' יהודה החסיד, ראו א"א אורבך (לעיל הערה 2), ד, תשכ"ג, עמ' 98.

אגב, תא-שמע (שם, עמ' פו) כותב: "עד לזמן הרמב"ן לא מצאתי כל עדות לאמירת עלינו עלידי יהודי ספרד, ולענין כולו אופי אשכנזי ייחודי". ראשית, אין הוא מבהיר מדוע קבע "זמן הרמב"ן".³⁵ שנית, עצם הטענה "לא מצאתי" אינה ראייה ואני מבקש לחלוק. ראשית, פירוש מפורט לעלינו נמצא כבר אצל רבו של הרמב"ן, ר' יהודה בן יקר. שנית, עדות ממשית מופיעה אצל ר' יוסף ג'קטילה, הכותב: "ולפיכך תקנו בתפלה של ר"ה עלינו לשבח כו".³⁶ ובזמנו מופיעה התפילה ומתפרשת אצל רמד"ל בספר הרמון (כנזכר לעיל בהערה 32). שני אלה הם "בזמן הרמב"ן" או סמוך לאחריו. כמו כן נמצא בפירושו של רבינו בחי, לדברים לג כו, בהקשר אחר: "שלא שם חלקנו כהם ולא גורלנו ככל המונם", וברור שלקוח מתפילת עלינו. אך בכך הגענו לסוף המאה הי"ג. שלישית, אף אם נקבל את דעת וולפסון שהתשובה הנזכרת המיוחסת לר"ה ג' זויפה בידי רמד"ל, ולא כדעת שלום שנתחברה כבר בראשית המאה הי"ג (לפני הרמב"ן, אמנם בפרובנס) – עדיין חובה עלינו לקרוא את דבריו של ר' יהודה הברצלוני, בראשית המאה הי"ב,³⁷ בפירושו לספר יצירה, עמ' 203, שם נאמר באקראי בהקשר אחר: "השכין שכינת עוזו בגבהי מרומים ומושב יקרו בשמים ממעל". אין ספק שנוסח זה עשוי ללמד שהתפילה היתה שגורה בפיו, ובוודאי בסביבתו בספרד,³⁸ וזאת כיובל שנים לפני האזכור האשכנזי הספרותי הראשון.

אפשר, כאמור, להפליג במעלת התפילה ולטעון כי "שיר השירים הוא ויהושע משרת האלקים יסדו כשנכנס לארץ הקדושה".³⁹ אבל עדיין אין בכך להצדיק את אמירתה במסגרת התפילה או בשלב מסוים של התפילה. ועל כן תמצא טעמים שונים. תא-שמע, כדלעיל, ראה בכך חלק מסדר הלימוד שבסוף התפילה. ובאמת גם המאירי (נפטר 1315), ברכות, עמ' קיח, מעלה אפשרות, שתקנו לומר שיר מזמור או עלינו לשבח מפני שצריך לשהות אחר התפילה. והשאלה חוזרת על עצמה. 'שיר מזמור' אפשר שהכוונה למזמור פג, והוא מקובל באשכנזי מזה דורות (אמנם לעתים נדירות גם לפני ברוך שאמר), אך מה

35 אני משער שכונתו לרמב"ן עצמו, שבפירושו לשמות טו כו, בסופו, כתב: "תקנו בעלינו לשבח נסתר מפני שמזכירין בה מלפני מלך מלכי המלכים, והבן זה". ומעניין שרקנטי עה"ת, פר' בשלח, מג (השני) ע"ג, ציטט משפט זה כלשונו (בלא לקרוא עליו שם הרמב"ן) ובתוספת: "ותיקנו בעלינו לשבח דרך נסתר מפני שמזכיר בו לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא שאין רשות לכוון אליו פנים בפנים רק דרך נסתר". והשוו לקמן הערה 92, וליד הפניה 111.

36 שערי אורה, שער ה, ווארשא תרמ"ג, נ ע"א, בתוספת ביאור קצר.

37 ראו שלום, ראשית הקבלה (לעיל הערה 13), עמ' 21.

38 אגב, אין שום ספק לגבי המחצית הראשונה של המאה הי"ד. למשל, ר' ישראל אלנקאוו, טולדו, מנורת המאור, פרק התפילה, מהד' ענעלאו, חלק א, ירושלים תשל"ב, עמ' 162, מזכיר זאת במסגרת תפילת חול. להלן בסמוך (הערה 40) נפגוש את ר' חיים מטודיל, וכן את ר' מנחם בן זרח (הערה 41). ובוודאי כך לגבי הרקנטי (לעיל הערה 35) שכנראה היה זמן מה בספרד בסוף המאה הי"ג. אגב, בסידור ר' שלמה בן נתן מסיג'למסה, ירושלים תשנ"ה, עמ' מט, נזכר עלינו במסגרת ראש השנה. חוקרים חלוקים אימתי והיכן חי המחבר, אך לדעת הרוב חי במאה הי"ב.

39 ראו לעיל הערה 30.

המיוחד בעלינו? כיצא בכך, בספר הלכה של תלמיד רבנו פרץ והרשב"א, ממנו הושפע גם מבחינה קבלית, כתוב: "אחר סיום התפלה היו שוהין קצת בבית הכנסת ואומ' עלינו לשבח".⁴⁰ וכן מעיד ר' מנחם בן זרח במאה ה"ד: "וכשמשלים תפלתו ותחנוניו נהגו בכל גליות ישראל לומר עלינו לשבח לאדון הכל והוא מהלל נאה ומשובח ואין להקל בו".⁴¹ והשואל ישאל, מדוע יאמרו דווקא "מהלל נאה" זה? ואכן, נימוק פשוט נמצא בבית יוסף, ס' תקצא: "מפני שאנו צריכים לומר פסוקי מלכויות אנו משבחים קודם לשי"ת שהבדילנו מן התועים". ומה באשר לתפילות החול? על כך נודקק לספר המוסר של ר' יהודה כלץ, שבו מוסיף ר' משה בהגהה (עמ' קא): "מפני שקיום האמונה הוא חובה על האדם בכל יום לקיים אותה ... שבח זה של עלינו לשבח אינו כשאר כל התושבחות והתפלות ומפני שבו נכללים כל העקרים ויסודות ומדרגות כל האמונה מה שאין הפה יכולה לדבר והלב יכול להרהר". לכן גם צריך לאומרה תוך שהוא "ומשתחוה באימה ובריאה וברתת ובזיע בשיפוי ראש כי כל צבא השמים שומעים" וכו'. והובא בעמק ברכה לר' אברהם הורוויץ, ס' מ, ירושלים תשמ"ה, עמ' קז.

טעם נוסף, וממנו השתמעויות שונות, מופיע אצל הרדב"ז בתשובה לשאלה: "אין ינהוג בענין עלינו לשבח בתפילת מנחה, לפי שראית[י] כמה בני אדם אין אומרים".⁴² יסודה של השאלה טמון בהנחה שעלינו לשבח נתקן כנגד מצות הייחוד שבקריאת שמע.⁴³ ולדעת השואל, אפשר שאין לומר במנחה משום שאין חיוב ק"ש בתפילה זו. ואילו דווקא מתוך הנחה זו פסק הרדב"ז שיש לאומרה היות "שעלינו לשבח נתקן בסוד הייחוד". כלומר, סוד הייחוד שיש לכוון בו בק"ש שאיננה נאמרת במנחה, ניתן לתיקון ולהשלמה ע"י אמירת עלינו לשבח. ועל סמך רעיון זה, מבלי להזכיר את הרדב"ז, כתב ר' אליהו די-וידאש: "ובעלינו לשבח צריך ליהדר מאד כי דומה לייחוד קריאת שמע, וצריך לאומרו מלה במלה".⁴⁴

וטעמים נוספים נאמרו בספרות ההלכה⁴⁵ ובקבלה, כדלהלן. ויכוין לבער מן העולם דעת המתפלספים החושבים הקדמות" וכו'.⁴⁶ משמע, הויכוח

40 צרור החיים, לר' חיים בן דוד מטודיל, ירושלים תשכ"ו, עמ' יח.

41 צדה לדרך, מאמר א כלל א, פרק לו, ווארשא תר"מ, כד ע"ד.

42 שו"ת הרדב"ז, ח"ח, ס' לג. התשובה נדפסה גם במאמרו של צ' צימלס, ספר היובל לש' קרויס, ירושלים תרצ"ז, עמ' 180, ס' תתמ"ב. וכן אצל תא-שמע (לעיל הערה 11), עמ' צו הע' 8.

43 וראו על כך ברלינר (לעיל הערה 1), עמ' 49; אלבוגן, שם, שם. וכן, פירוש עלינו לשבח, בכ"י קיימברידג' Add. 561, הפותח: "לפי שיסדו בו אזכרת השם וייחוד השם נהגו לאומרו אחר התפילה". ראוי לשים לב לעדות (ראו הברמן [לקמן הערה 88], עמ' קלד) על המתחולל בעת הגזרות: "והנעימו עלינו לשבח י"י אחד ליחדה". גם כאן מתקשר עניין הייחוד. וראו גם להלן ליד ציון הערות 74, 86, 108, 109.

44 תוצאות חיים, ירושלים תשל"א, נא ע"א.

45 כגון, בב"ח לטור, ס' קלג, מצינו: "הטעם הוא לתקוע בלבינו קודם שנפטרים לבתינו, יחוד מלכות שמים, ושיחוק בלבבינו האמונה בו שיעביר הגילולים ... כי אנו כש לכל א' מישראל משא ומתן עם הכות' לא נפנה לבבינו אל האלילים".

46 ר' שלמה ורקקה, כונת שלמה, ויניציאה ת"ל, קכא ע"א. כדאי להזכיר גם חוט המקשר את עמדתו השלילית כלפי חכמות חיצוניות, בדף נה ע"א.

האידיאולוגי נגד האלילים מן העבר הרחוק מקבל כאן בפי מקובל איטלקי במאה הי"ז כיוון פילוסופי נגד הקדמות. אולם ידוע יותר הוא הפירוש הלוריאני שחוזר ונזכר. הנה מצינו בשער הכונות, 'ירושלם תרס"ב, נ ע"א: "אחר שנעשה הזווג בנ"א [=בנפילת אפים. ראו שם, מט ע"ב] עומדים ג' עולמות בי"ע בעולם האצ"י ומקבלים כל או"א שפע חלקו הראוי לו בסדר המדרגות זא"ז. ועתה אנו צריכים שג' עולמות האלו יחזרו לירד במקומם הא' כדי שכל עולם ועולם מהם יחלק טרף ומזון לבני ביתו ... ואמנם אנו יראים פן בירידתם יתאחזו בהם הקלי' שם ויקחו מן השפע ההוא לכן אנו אומרים השבח הזה של עלינו לשבח שע"י זה השבח מתבטלים החיצונים ואינם יכולים להתאחזו בקדושה".⁴⁷ ובקצרה נמצא בדברי ר' אהרן ברכיה ממודנה: "עלינו לשבח נהגו לו' שבח זה שחרית אחר התפלה כי כיון שעלו כל העולמות ונכללו זה בזה תחתון בעליון לקבל הארה מלמעלה אז אנו מורידים אותם למקומם מלאים כל טוב".⁴⁸ ובמיוחד יש להזכיר חיבור רבי'השפעה של חיד"א, עבודת הקדש, הכותב: "והוא שבח נורא מאד מלא רזין עילאין ... ורבינו האר"י זצ"ל גלה סודו שהוא להמשיך אורות המקיפים".⁴⁹

לתפיסה זו של האר"י בדבר סדר עליית העולמות מראשית התפילה וסיומה בתפילת עלינו לשבח בחזרת השפע לעולם העשייה, נודעו מסקנות מעשיות חשובות: ראשית, אין לחלוץ את התפילין אלא לאחר עלינו, ככתוב בשער הכונות, ז ע"ב: "לא היה מסיר תפילין וטלית עד שהיה גומר כל התפילה ועלינו לשבח וע"כ נקוה לך".⁵⁰ ובקצבות זה: "והאלהי הקדוש כמהרי"א זצוק"ל לא היה מסיר התפילין ולא הטלית אלא עד אחר עלינו לשבח ועל כן נקוה לך".⁵⁰ הנחיה זו מופיעה גם בספרי הלכה רבים. כגון ברכי יוסף, סי' 47

דברים אלה מופיעים בחיבורים שונים, כגון כנף רננים, ירושלים תשנ"ב, עט ע"א. וראו להלן מתוך פרי עץ חיים, לאחר הפניה 63. ומאוד דומה לכך בדרושו של אבן סבול (לעיל הערה 20); ובלשון אחרת בסידור קול יעקב לר' יעקב קאפיל, קה ע"א; בן איש חי, שנה ראשונה, כי תשא, אות יח; ר' אברהם טוביאיאנה, אשל אברהם (נדפס יחד עם עץ החיים לר' יהודה חנין, מנטובה תקמ"ג), כב ע"ב. לשונו של ר"א טוביאיאנה קרובה למה שכתב ר' נתן שפירא, טוב הארץ, ירושלים תרנ"א, כא ע"ב: "היחוד העליון נעשה ע"י תפילות ישראל בארץ ישראל ... שהאדם בתפילתו חוצב להבות אש ומאותם ההבלים מתהווה סוד תיקון המתהווה ומתתקן באויר העולם, ואינו מסתלק מאויר העולם עד גמר התפלה עד עלינו לשבח". דברים אלה הובאו גם אצל ר' יוסף חיים, שו"ת רב פעלים, סוד ישרים, ח"א, סי' ה. מעניין שהחיד"א, דבש לפי, מערכת ק אות יב, כותב בשם "לקוטי גורי האר"י ז"ל" שלהסיר הקליפה טוב לומר [גם] פסוק 'יאמר אם שמוע' (שם' סז כו). ובכף החיים, לר' יעקב ח' סופר, סי' קלב ס"ק יד, הוסיף: "וע"כ נוהגין חסידים בית אל ... לאומרו אחר עלינו לשבח בכל ג' תפילות כדי להסיר הקלי' ולא יתאחזו בתפלה". ולא מצאתי זאת ב'מנהגי בית אל' שנדפסו בראש דברי שלום, ירושלים תרמ"ג, ע"י ר' אברהם רפאל שלום, בן הרש"ש. אולם גם ר' יוסף חיים מבגדד מציין כי "המנהג" הוא לסיים בפסוק זה, ובדרך כלל הוא נשען על מקורות מבית-מדרש בית אל.

שתיל פורח, כ"י בהמ"ל 1540, דף 49א.

מורה באצבע, אות לה. והשוו ר"י עמדין, סידור עמודי שמים, אלטונא תק"ה, א, דף קעג.

כנף רננים, עד ע"א (ירושלים תשנ"ב, פא ע"א); נגיד ומצוה, ירושלים תשכ"ה, עמ' עא; ועוד.

כה ס"ק יא; שו"ת תורה לשמה, סי' קמח. אפילו הרב עובדיה יוסף⁵¹ ציין ש"כמה אחרונים" כתבו בשם האר"י "שלא לחלוץ התפלין עד לאחר עלינו לשבח, שיש בזה סוד נשגב וטעם נסתר".

ועוד, בכמה מקומות מצינו מעין דברי ר' יוסף חיים: "כריעה שאנחנו עושים בהרכנת הראש וקצת מן הגוף אנחנו מורידין אוה"מ [=אור המקיף] דרך ירידה בכל העולמות עד העשיה כולה".⁵² כלומר, מעשה סמלי להנכחת המתרחש ברובד המטפיזי.

זאת ועוד, בתוצאות חיים, ט ע"א, מצינו: "ואחר שיתפלל תפלת י"ח אל יצא מבית הכנסת עד השלימו הצבור עלינו לשבח ... וכן כתוב בספר החסידים שחסיד אחד אמר לחברו בחלום שלא היה נכנס במחול הצדיקים מפני שהיה יוצא מבית הכנסת קודם עלינו לשבח". אמנם יש להניח שבספר חסידים רצו לתת תוקף לחובת התפילה, אבל הנחיית די-וידאש מתבקשת גם על רקע זמנו וסביבתו, והיא מתבטאת בחיבורים שונים גם לאחריו. הנה נשמע דברים חריפים בטהרת הקודש: "הארכתי קצת בכוונת עלינו להודיעך שאל תעשה כאנשים הללו שחוטפין אותו ואינן מכוונים בו וכעל כל הון שמי שזכה לסיים תפילתו, ויש מהם שיוצאים מבה"כ כלל קודם עלינו ... שלא לבזות בתפילה חשובה ומעולה כזאת" וכו'.⁵³ אולם מן הדין לציין יישום מעשי מסוף המאה ה"ט: הראשונה מחמש הסכמות שהסכימו "אנשי רומאניא" עם קהל הקאשטיליאנים בגליפולי היתה "שלא לפתוח חנות [בבוקר] לעשות משא ומתן קודם שיגמרו בבית הכנסת התפילה ויאמרו עלינו לשבח".⁵⁴

אחת התוצאות של עצם ראיית חשיבות התפילה נוגעת למספר הפעמים ביום שיש לומר את עלינו לשבח, נקודה שבעבר נקשרו בה רעיונות ומנהגים חלוקים. קביעת האר"י תרמה רבות לעיצוב ולליצוב המנהג בדורות שאחריו.

בספר הלכתי חשוב ומפורסם, במאה ה"ד, נכתב: "ואחר כל התפלות אומר עלינו לשבח".⁵⁵ לעומת זה, בכ"י פריס 598, איטלקי, ממאות י"ד-ט"ו, יש רק בשחרית (אם כי ככלל יש לזכור שבסידורים רבים תפילת מנחה אינה נזכרת או נזכרת כלאחר יד). בצרפת נהגו לאומרו בשחרית וערבית בלבד, כעדות בעל צרור החיים (לקמן הפניה 72).

51 שו"ת יביע אומר, ח"ג, או"ח, סי' ד. וראו חלמיש, הקבלה (לעיל הערה 24), עמ' 44, והרחיב בדבר ב' לאו, ממרן עד מרן, תל-אביב 2005, עמ' 269 ואילך. משמע, הנהוג חדר לציבור והרב יוסף נותן לו חיווק.

52 בן איש חי (לעיל הערה 47), שם. בלי ספק, המקור הוא בשער הכוונות, נ ע"ב: "וזהו הטעם הכריעה זו לכיון להוריד אוה"מ דרך ירידה שכל העולמו' מלמעל' למטה עד העשי' כולה". וכך בסידור ר"י עמדין (לעיל הערה 49), קעג ע"א; טהרת הקודש (להלן הערה 53), לא ע"ג. אגב, ר' יוסף חיים מבליט מעשים סמליים גם בהודמנויות אחרות. ראו, למשל, מ' חלמיש, הקבלה (לעיל הערה 24), עמ' 310. והשוו להלן הערה 78. במקרה דומה, בתפילת 'מודים' כתב ר' יצחק הכהן: "ולזה אנו מורידים השפע בכריעה". ראו גנת בית, ההדיר מ' חלמיש, לוד תשנ"ח, עמ' 96.

53 אמשטרדם תקכ"ה, כה ע"ב-ג; בליזורקע תקס"ו, לא ע"ג.

54 ר' שלמה בן אברהם הכהן (1520-1601), שו"ת מהרש"ך, ב, סי' קמה, ויניציאה שנ"ב, קג ע"ג. על ראיית התפילה כמכלול עד עלינו לשבח, ראו גם ר' אברהם טוביאנה (לעיל הערה 37), כב ע"א.

55 כל בו, סי' טז, וכן לבוש סי' קלג.

גם במנהג מרשלייאה נהגו בחול רק שחרית (עמ' 100) ומעריב (עמ' 103, 100).⁵⁶ וכן בסידור ויניציאה רפ"ד, שעמד לנגד עיני האר"י, כידוע. גם במחזור מנהג איטליאני, בעריכת מ"ע הרטום, רומא תש"ן, אין עלינו לשבח במנחה. וכך ראינו לעיל בתשובת הרדב"ז שהיו שנמנעו מלומר במנחה, ומן הטעם שאין ייחוד קריאת שמע במנחה. ובזמנו נמצא כך גם אצל מקובלים. למשל, באגודת אוזב,⁵⁷ בסידור מהר"י ונה, ובהדגשה בתולעת יעקב, כא ע"ב: "בבקר ובערב אבל לא במנחה". והובא במגן אברהם, סי' קלג, ונוצר גם בלקוטי מהרי"ח, א, קא ע"ב.

יש שהעלו טעם נוסף שאין אומרים עלינו לשבח אחר מנחה, לפי שאין הולכים לבתייהם, אלא תוכפים תפלת ערבית. למשל, משנה ברורה, סי' קלב. בתכלאל עץ חיים (פח ע"א) כותב המהרי"ץ כי למרות ש"הרב האר"י וסדה"י כתבו לומר" בכל שלוש התפילות, "מנהגנו שלא לאמרו, וכ"כ הר"מ לונזאנו בדף ק"ח ע"ב". המהרי"ץ מסתמך על סבו, שאם תוכפים מנחה ומעריב אין אומרים במנחה, כפי שאין אומרים בשבת אחר שחרית אלא אחר מוסף בלבד. ועם זאת, "ועתה חדשים מקרוב נהגו לומר עלינו גם אחר תפלת המנחה. והוא מהמקובלים ז"ל".⁵⁸ משמע, חזקה ידה של המסורת הלוריאנית.

כאמור, הרדב"ז הדגיש בפסקו את חובת האמירה: "וכל שכן בתפילת מנחה, ואדרבה מפני שאין באותה תפילה ק"ש".⁵⁹ והנה בשיטה זו הלך גם בעל פירוש התפילות המיוחס לרבי אברהם סבע, שכתב: "מכאן לקצת חכמים שאין אומרים עלינו לשבח במנחה לפי שאין אומר" רק בתפלה שמיחדים האל ערב ובקר".⁶⁰ משמע, יש נוהגים כך או כך, ואין זה מן הנמנע שחכם זה חייב אמירה במנחה, עם שקשה לדעת אם הוא קדם לרדב"ז. עדות על מנהג קטלן נמצאת בכ"י פריס 592 (נכתב באשכנזי רמ"ד), דף 119ב, שבו צוין אחרי מנחה: "ואומ' קדיש עלינו לשבח". כמו כן, עדות על מנהג פאס במאה ה"ז נמצאת בידינו במחזור פאס:

תם יקול קדיש ויקפון יצלון שמונה עשרה. פאדא כמלו יקול אלאמאם קדיש תתקבל יקראון ויגלסון הדא אלמזמור למנצח בנגינות מזמור לדוד בקראי ענני וגו' אין קדוש כה, א"ר אלעזר. ויקול ואחד מן אלגמע קדיש וברכו. תם יקראו עלינו לשבח כל ואחד פי נפסו וינצרפון.⁶¹

ובתרגום: "אחרי שיסיימו [שמונה עשרה, מנחה] אומר החזן קדיש תתקבל. יושבים ואומרים המזמור הזה למנצח בנגינות מזמור לדוד בקראי ענני וגו' אין קדוש כה. א"ר

56 י' גרטנר, 'מנהג מרשלייאה', קבץ על יד, יד (כד), תשנ"ז.

57 ראו להלן בהפניה 74.

58 ראו א' ורדיגר, צלוחת דאברהם, א, עמ' תט. וראו גם אלבוגן (לעיל הערה 1), עמ' 76.

59 שו"ת הרדב"ז, שם (לעיל הערה 42).

60 אברהם גרוס, 'פירוש התפילות על דרך הסוד המיוחס לרבי אברהם סבע', אסופות, א (תשמ"ז), עמ' קצב הערה 21.

61 מחזור פאס, כ"י לידן 94.

אלעזר, ואומר אחד מן הקהל קדיש וברכו. אח"כ אומרים עלינו לשבח, כל אחד לעצמו, ויתפזרו". אולי יש לראות בכך ("כל אחד לעצמו") מעין פשרה. פשרה אחרת נקט כנראה ר"ח בנבנשתי, כנסת הגדולה, סי' רלד: "ומנהגינו לאמרו בלחש".

מכל מקום, ייתכן בהחלט שהאר"י עצמו קיבל זאת מרבו הרדב"ז, אף שלא הזכיר את נימוקו.⁶² אכן, בשער הכונות מפורש: "השבח הזה צריך לאומרו אחר כל תפלה מהג' תפלות ולא כאותם שנוהגים לאומרו בשחרית בלבד. והנה הוא שבח גדול מאד מאד ... וכן כתוב בתשוב' שאלה להגאון הר' רבינו הא"י ור' שרירא גאון ז"ל ושם האריך בספור שבחו במאד מאד".⁶³ ונביא כאן מתוך פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, סו ע"ב-ע"ג: "כונות עלינו לשבח הוא שבח גדול לאין קץ וראוי לאומרו אחר כל תפילה מג' תפילות ולא כמו אותן שנוהגין שלא לאומרו אלא בשחרית לבד. וענין שבח זה הוא כי אחר שסדרנו לך סדר כל העולמות בפרטותיהן והעלינו אותן ממטה למעלה עד העמידה ואח"כ נתננו להם שפע לכל עולם ועולם ... ועדיין כולם עומדין למעלה כנ"ל והנה כונתנו היא להוריד עתה כל העולמות במקומם כדי שכל עולם יחלק טרף לבני ביתו המקוים לו ... ואנו חוששים שלא יתאחזו הקליפות באותו שפע לכן אנו אומרים שבח זה עלינו לשבח כי עי"ז מתבטלים החיצונים ואינן יכולין להאחז בהארת העולמות". דברי פע"ח נרשמו בפראפרזה גם בסידור רבי אשר, לבוב תקמ"ח, קיח ע"א. וכן בפירוש שלאחריו. ובסוף מנחה הוא כותב: "וצריך לומר אח"כ עלינו לשבח כולו כמו בערבית" (קס ע"ב).

וכן תלמידי תלמידיו של האר"י: "עלינו לשבח, דע כי הוא שבח גדול עד אין קץ וצריך לאמרו אחר כל הג' תפלות ולא כאותם הנוהג' שלא לאמרו כי אם בשחרית לבד". וכן לגבי מנחה בדף מח ע"א [צ"ל: מז ע"א, וכן מז ע"ב]:⁶⁴ וכן "צריך לאומרו בכל הג' תפלות".⁶⁵

כיוצא בכך, בפתיחת הפירוש כותב ר' יהודה קוריאיט, בעל מאור ושמש, "שחייב אדם לאמרו ג"פ בכל יום פ"א אחר כל תפילה ותפילה כדי שיבין וידע" וכו'. וכן גם בסידורי תפילה רגילים. למשל, "וגם יזהר לומר תמיד בכל תפלותיו עלינו לשבח ועל כן נקוה".⁶⁶

אין ספק שבמידה רבה השתנה הנוהג לנוכח הכתוב על האר"י. ואפשר שההשפעה היתה מיידית, אם אמנם לכך נתכוון ר' משה בן מכיר בכותבו: "וכן ראיתי רבים ונכבדים אומרים אותו, וכן ראוי".⁶⁷ אף הוא תמה שם: "ולמה נמנע עצמנו מלומר השבח הגדול הזה שמצאנו מתוקן וטוב ויפה והלואי שיאמר האדם אותו כל היום כולו". ר' משה בן מכיר מוסיף טעם לאמירת התפילה שממנו מתבקש לומר גם במנחה. לדבריו: "ענין עלינו

62 כך העיר גם תא-שמע (לעיל הערה 11), עמ' צו הע' 8.

63 שער הכונות, דרושי עלינו לשבח, ירושלים תרס"ב, נ ע"א; נגיד ומצוה, ירושלים תשכ"ה, עמ' עא.

64 תקונים של צמח לשו"ע האר"י, כ"י קופנהגן 207 = ס' 5547.

65 כנף רגלים, עט ע"א.

66 סידור ספרדי, ונציה תי"ז, קג ע"א.

67 סדר היום, תפלת מנחה, תשכ"ה, טז ע"ד.

לשבח הוא הבטחה גדולה לאומת ישראל שלא תשוב תפלתנו ריקם ... שכל מה שהם מתפללים הולך לשוא ולשקר מפני שהם משתחיים להבל וריק ... אבל ישראל משתחיים לפני מלך מלכי המלכים ... ואם כן בכל תפלה שאדם מתפלל ראוי לו לאומרו להבטיח נפשו הבטחה שלמה שלא תשוב תפלתו ריקם".⁶⁸

גם במגן אברהם, בעל ההשפעה ההלכית הגדולה, ציין זאת בשם ה"כתבים", שהוא כינוי מקובל אצלו לכתבי האר"י. אפילו ערוך השלחן, לר' יחיאל מיכל אפשטיין, מציין במפורש: "והאר"י ז"ל הזהירו לאמרו אחר כל תפלה ובקול ומעומד ובשמחה".⁶⁹ ראינו אפוא שלכל הדעות נאמרה התפילה לאחר שחרית, אך בספרות ההלכה נידונה השאלה אם יש לאמרה גם אחרי תפילת שחרית בשבת. תשובה מפורטת כתב ר' משלם ראטה, שו"ת קול מבשר, ב, ירושלים תשס"ו, סי' לא, והעלה כי אמנם היו שנהגו לומר אחר שחרית וגם אחר מוסף, אך ברוב הקהילות אין נוהגים כך, "היחידים צריכים לקיים כל מה שסיכמו הרבנים".

בעיה נתעוררה גם סביב מנחה של שבת. לפי מנהג מרשיליאה, בשבת וביום טוב נאמר גם במנחה,⁷⁰ למרות שאין במנחה בחול. כיוצא בכך, הרב צובירי אומר כי בחול מסמיכים ערבית למנחה לכן אין אומרים, אבל במנחת שבת שמקדימים להתפלל מנחה ויש מרחק זמן עד ערבית אז אומרים.⁷¹ לעומת אלה, "ומנהג בצרפת שאין אומרים אותו בתפלת המנחה אפילו בשבת, רק בשחרית ובערבית שעה שאומרים שמע ישראל".⁷² כיוון אחר לגמרי העלה ר' יוסף בן נאיים: "בבית הכנסת של התושבים אין אומרים עלינו לשבח במנחת שב"ק (וכבר כתוב אצלי בספרי שו"ת שארית הצאן, ח"א, סי' סא), והעליתי שם טעם לזה והוא כי במנחת שב"ק אנו אומרים צדקתך כעין צדוק הדין על מרע"ה שעלה אל האלהים ביום שב"ק. וידוע דשבח עלינו, יסד יהושע בן נון תלמידו של משה רבינו, וכמ"ש הכל בו, שמסורת עתיקה שמחברה הוא יהושע ... ומרע"ה הוא רבו של יהושע ונפטר בשבת, לכן אין לומדים תורתו של יהושע כי מת רבו, וכאילו הוא מי שביטל בית מדרשו".⁷³ מכל מקום, בספרות הקבלית עצמה נמצא גישה הפוכה באגודת אוזב: "ושבח זה [עלינו לשבח] אומרים אותו מעומד באימה וביראה ובכוונה גדולה ואין אומרים אותו אלא שחרית וערבית אבל לא במנחה. אמנם במנחה של שבת נהגו לאומרו והטעם כי אומרים אתה אחד ושםך אחד שהוא כנגד ק"ש בשחרי' וערבית".⁷⁴

68 שם, טז ע"ד – יז ע"א.

69 לעניין השמחה ראו גם ר' אלכסנדר ויסקינד מהוראדנא, יסוד ושרש העבודה, עמ' קמג. והשוו לדין להלן בנושא השירה והנגינה, לאחר הפניה 86.

70 גרסנר (לעיל הערה 56), עמ' 108, 115.

71 סידור כנסת הגדולה, תל-אביב תשל"ו, א, עמ' רסה-רסו.

72 צדור החיים (לעיל הערה 40), עמ' יח.

73 נוהג בחכמה, ישראל תשמ"ז, עמ' ריב. בסידור אהבת הקדמונים, ירושלים תרמ"ט, ז ע"א, כתוב רק: "ואין אומרים עלינו לשבח".

74 אגודת אוזב, ס' 31535, דף קא8. והשוו לעיל בהערה 43.

מכאן אעבור לעניין היריקה.

לא רק תוכן התפילה כי אם גם מנהגם של המתפללים לירוק על הארץ⁷⁵ בשעת אמירת המלים "כי הם משתחווים להבל וריק", עורר את כעסם של שונאי ישראל, בהאשימם את הרוקקים בכוונה לגדף ולבוז את אמונת הנוצרים.⁷⁶

אכן, לא מעט מחכמי ישראל התנגדו לכך, ומטעמים של בזיון בית הכנסת, ככתוב בירושלמי ברכות: "הרוקק בבית הכנסת כאילו רוקק בבבת עינו".⁷⁷ ומעניין שהט"ז, יו"ד סי' קעט ס"ק ה, התיר לירוק כי "הכל יודעין שהרקיקה היא לבזיון הגלולים והיא כבוד שמים שמזכיר אח"כ".

אולם לפי ר' יעקב קאפיל, אשר בעקבות שער הכונות, רואה את עיקר התפילה להוריד את השפע למטה ולסלק את החיצונים, הרי מתבקשת, כביכול, המסקנה: "רוקק לגנאי הקליפות להכניעם".⁷⁸ ומנהג זה, שקיבל חיזוק ברעיון קבלי, קנה לו שביטה בקהלים רבים.

לכל האמור קשורה נקודה נוספת שנזכרת במקורות שונים, היא עניין העמידה: בספרים רבים, בהלכה ובליטורגיה, מופיעה הוראה לעמוד בעת האמירה. במטה משה, סי' ריב, מביא בשם פרקי דרבי אליעזר: "שבח גדול יש בעלינו לשבח", ע"כ יש לאומרו מעומד. ותמצא עלינו גימ' ומעומד". מובאה זו חוזרת רבות. וכבר העיר א"א אורבך⁷⁹ כי המאמר אינו בפרקי דרבי אליעזר שלפנינו, והוא מובא גם בארחות חיים, הלכות אחר י"ח, סי' ח (ובספר כל בו סי' קכב), ומוסיף: "ותמצא עלינו עולה בגימ' כמו ומעומד וע"כ נהגו בהרבה מקומות לאמרו מעומד". וכך, למשל, במחזור רומניא, קושטא ר"ע, בשוליים: "מפני שיש בו שבח והודאה יתירה וכריעה צריך מעומד".

ובתוספת נימוק חשוב: "יש מנהג שאומרים עלינו לשבח בעמידה שהוא עדות שמעיד על הבה"ה שהוא יחיד ושליש בעולמו בעליונים ובתחתונים. וכל דבר שהוא עדות צריך לאומרו בעמידה ... ומנהג יפה הוא".⁸⁰

חובת העמידה בולטת בצורה מעניינת במסגרת הסדר הטקסי: "צריך לישוב מעט לאחר תפלה, ואחר יאמר עלינו לשבח מעומד ... ואחר ישב ויפטר".⁸¹ דרישה זו לא פסחה על ספרי הקבלה. למשל, בתולעת יעקב, סוד עלינו לשבח בסופו:

75 אף צמח פתגם באידיש בעקבות זאת, ופתגם אינו צומח בחלל ריק. על המהרי"ל נמסר בשם מהרש"ל "שהיה מקיא פעם אחת". ראו סדור ר' שבתי סופר, בלטימור תשנ"ד, ב, עמ' 224. ועיינו עוד שם.

76 בפקודת הצנוורה כנראה בפרוסיה, מיום 28.8.1703, נקבע "לא לירוק ולא לעשות קפיצה תוך אמירתה". ראו אלבוגן (לעיל הערה 1), עמ' 63.

77 השוו בבלי ברכות סב ע"ב. וכן אסר אבי השל"ה, ר' אברהם הורוויץ, עמק ברכה, ירושלים תשמ"ה, סי' מ, עמ' קז. וראו מחאתו של מנשה בן ישראל (להלן הערה 93), עמ' 221.

78 סידור קול יעקב, קה ע"ב. מעניין שבשער הכונות אין מדובר על כך. ולעניין המעשה הסמלי השוו לעיל הערה 52.

79 ערוגת הבשם, ג, עמ' 469, הערה 31א.

80 ראו קיצור זכר צדיק (לעיל הערה 23).

81 ספר כלבו, סי' יא (ד"ה בכונת הלב).

"ואין אומרים שבח זה אלא מעומד באימה ויראה וכוונה גדולה". וכן, "ושבח זה אומרים אותו מעומד באימה וביראה ובכוונה גדולה";⁸² וכן בסדר היום: "וצריך לאומרו מעומד".⁸³ גם בפירוש עלינו לשבח שבמאור ושמשי, ט ע"א, כותב כי יש לומר "בכוונה בעמידה ובעטיפת ראש מפני שאין שבח כמותו ליוצריו ועלה על כל תושבחות שבעולם".

עם זאת, אפשר שנימוק זה יחייב לומר מתוך הרכנת ראש. אכן, "ומצאתי כתוב וקבלנו שיש לומר שבח זה של עלינו ומשתחוה באימה וביראה ברתת בזיעה בשיפוי ראש כי כל צבא השמים שומעים והקב"ה עומד עם פמליא שלמעלה וכולם עונים ואומרים אשרי העם שככה לו אשרי העם שה' אלוהיו".⁸⁴ אף על פי כן נראה ששני המצבים באים כאחד. כך נמצא בספר קבלי: "יש לומר עלינו לשבח באימה וביראה ובכוונה ובשמחת הלב כי כל צבא השמים שומעים והקב"ה עם פמליא של מעלה עונים ואומרים אשרי העם שככה לו אשרי העם שה' אלוהיו. ויש לומר מעומד".⁸⁵

ויש הסבר תאורגי: "ויקום מעומד לייחד שכינת אל בשבח של עלינו לשבח למתק כל בחינת עולם העשייה".⁸⁶ חובת הייחוד, והתוצאה החיובית שהיא גורמת, מחייבת אפוא עמידה.

ומתוך שהעריכו תפילה זו ביותר קבעו גם לאומרה בנגינה. כך נאמר כבר על יהושע: "התחיל לפרוש כפיו השמימה וכרע על ברכיו באימה ואמ' בקו' רם בניגון המשמח הלב לכוין עלינו לשבח".⁸⁷

רבי אפרים מבונא מספר מפי עד ראייה על שאירע באורלינש בשנת תתקל"א (1171): "ויהי כעלות הלהב וירדו פה אחד הרימו קולם בנעימה ובאו וסיפרו לנו הגוים ואמרו לנו מהו כי כך בנעימה ולא שמענו כנועם הנעימה ההיא ... ויענו יחד עלינו לשבח" וכו'.⁸⁸ עדות מאוחרת נלמד מפי ר' יהודה אריה ממודנה, אשר בשו"ת זקני יהודה, עמ' טו, מציין כי בחגים ומועדים היו שרים בבית הכנסת את אין כאלהינו, עלינו לשבח, יגדל ואדון עולם. רעיון השמחה והתגייגות בא לידי ביטוי הלכתי בכך שלפי הכתוב בשבלי הלקט, סי' רסז וסי' רסט, אין אומרים עלינו לשבח כליל תשעה באב וביומו. מעין זה מובא בלקוטי מהרי"ח, קב ע"ב, כי לפי מעבר יבק אין אומרים גם בבית אבל (אך הוא לא הסכים עמו).

82 אגודת אוזב, ס' 31535, דף 86א.

83 ונציה שנ"ט, כד ע"ב; תשכ"ה, יב ע"ד. וכך גם יאיר וינשטאק, סידור הגאונים והמקובלים, ג, עמ' תשסט-תשע.

84 משה משה, סי' ריב. אנב, מובאה זו וזה בספרים משה משה, מאור ושמשי וספר המוסר. לעניין הפמליא אציין לפי שעה שבסינופסיס של שפר, סעיף 550, מדובר על "אלפי מלאכי כבוד".

85 שהרת הקודש, אמשטרדם תקכ"ה, מא ע"ב; בליזורקע תקס"ו, לא ע"ב.

86 שלמה רוקקה, כונת שלמה, קכ ע"ד. ברקע ניכרת תפיסת האר"י שנוכרה לעיל.

87 מתוך א"א אורבך, ערוגת הבשם, ג, תשכ"ג, עמ' 469-470.

88 ראו א"מ הברמן, גזרות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ה, עמ' קמג (וכן שם, עמ' קלד, קלח). נוסח שונה במקצת נמצא בספר הזכירה, שנדפס בסוף עמק הבכא, מאת יוסף הכהן, ירושלים תשנ"ג, עמ' 24.

אף למדנו כי לפי מנהג מרשיליאה, בתפילת הימים הנוראים "קוראים כל הקהל בקול רם עלינו לשבח והחזן אחריהם" (עמ' 124, 134). כך גם בספר כל בו, יום כיפור, סי' ע. משמע, אם את תפילת חול מציינת הנגינה, הרי בתפילת ימים נוראים – קול רם. הד ברור נמצא בהוראה המרחיבה המאוחרת שהזכירה ר' חיים פלאג'י: "הש"ץ ירגיל לבני קהלתו לומר עלינו לשבח בקול רם בשפה ברורה ובנעימה, וכמו שנוהגים בימים נוראים כן ינהגו בכל יום, והוא מתקנת מרנא ורבנא מרן החב"ב זיע"א [בעל כנה"ג]⁸⁹.

כנגד זה אציין עדות, וטעמה עמה (מראשית המאה הט"ו, בהונגריה), הרשומה בספר מנהגים של ר' אייזיק טירנא, ויניציאה שנ"א, ו ע"א, בהגהה: "ורגילין לאומרו בקול רם לפי שנאמר גבי פסל וגבי ארור וענו שהוא לשון הרמת קול. ורקת.⁹⁰ מזה נראה לי דנהגו בליל ניט"ל לומר עלינו בקול רם אף שאין נוהגין כן כל השנה מפני הסכנה. כן עיקר".

ברם, בסידור רש"י, סי' תיט, וכן במחזור ויטרי, שחרית חול, עמ' 75, כתוב: "ואו' בלחש עלינו לשבח". ובדיוק כך גם בכ"י הספרייה הבריטית 655 (המשקף את מחזור ויטרי, והוא מאמצע המאה ה"ג), דף 43א. וכך גם פירושי סידור התפלה לרוקת, עמ' תקפ: "ואומר בלחש בכל כוונת הלב". מדוע נקבע לומר בלחש? לדעתו של תא-שמע: "אמירתה בלחש מעידה על פקפוקים ביחס למעמדה, שזהו הפתרון הרווח במנהג אשכנז ביחס למנהגי תפילה שעניינם לא היה ברור להם".⁹¹ אולם בנידון דנן דומה לתלות את העיקר בחשש מפני הרחוב הנוצרי והוא שגרם לאמירתה בלחש.

אך יש בספר קבלי הלוח-מחשבה מעניין: בהיכל הקדש אמנם אינו מזכיר את עלינו לשבח בתפילת שחרית של חול, אך קרוב לוודאי שאכן נאמרה תמיד, שהרי בסוף פירושו בתפילת מוסף של ראש השנה, עמ' 297, הוא כותב: "ולפי שהכוונה לנסתר נקבע עלינו לשבח בלשון נסתר"⁹² גם ביום הזה שאנו מדברין בהחלט ובנוכח אל הבינה. אמנם בשאר ימות השנה שאין כוונתנו בהחלט אל מידת הבינה [שלפי האמור לעיל מושב יקרו רומז לבינה הרומזת ל"מושב היחיד הקדמון"] ויש בינינו ובין היחיד הקדמון כמה אימצעיים אנו אומרים אותו אחר התפלה בחשאי בדרך נסתר שאינו כל כך קרוב אלינו". טעם זה מעניין מפני שבדרך כלל נקבע על-פי הזוהר שתפילת שמונה עשרה נאמרת בלחש ובחשאי משום צנעה שכן מתקיים אז הייחוד. ואילו כאן נמצא ההיפך. אדם מדבר בנוכח, בהחלטיות ובקול רם. אולם שעה שהקשר אל "היחיד הקדמון" אינו כה ישיר, כפי שאמנם מתרחש בימות החול, כי אז יש לומר בחשאי ובלחש.

89 כף החיים, סי' יז אות כב.

90 ההסתמכות על הרוקח היא, כנראה, על סי' רג (ירושלים תשכ"ז, עמ' צו), שכתב כי "ביום הכסה וביום הכפורים" אומרים "הוא אלהינו" בקול, ככתוב בפנים. והכוונה כנראה למלים הללו שמתוך תפילת עלינו.

91 י"מ תא-שמע (לעיל הערה 11), עמ' צו הערה 6. הפקפוק נבע כנראה מן העובדה שגאוני בבל חלוקים היו בשאלת חיובו של היחיד, כדלעיל. אגב, אני רואה לנכון להזכיר את הערתו של מ' אידל, בהקשר אחר, כי יש לראות את המילה 'לחש' במשמעות של קול נמוך. ראו מ' אידל, החסידות בין אקסטזה למאגיה, ירושלים ותל-אביב תשס"א, עמ' 305 הע' 117.

92 השו"ל לעיל הערה 35.

מכל האמור לעיל נמצינו למדים על חשיבות עלינו לשבח, וממילא על מיקומה בסיום התפילה.

את המעמד העליון שבו נתון המתפלל בשלב הסיום נפגוש גם בדברי משה משה, סי' ריב, שריח קבלי נודף מהם. בתיאורו אדם נמצא "לפני כתר עליון כתר הסתרים שאין ראוי לדבר בפה כי כבר נתעלינו בשאר התפלות ושירות ותושבחות ואנו במדרג' עליונה לפני גנוז הנסתר מלך עליון נסתר אין נמצא ונחקר בשום צד". לפיכך: "והחיוב (ש)מוטל עלינו לאומרו ושלא לבטלו בשום צד" (ספר המוסר, עמ' ק, מדברי משה כלץ). אף הרדב"ז, כמסקנה פשוטה מן הנאמר בתשובתו דלעיל, קובע: "ושבח נאה כזה ראוי לאדם לומר אותו כמה פעמים ביום", "והוא היחוד הגמור".

גם חיד"א, מחזיק ברכה, סי' קלב, אות ב, דורש "לו' אותו בכונה בעטיפת ראש מפני שאין שבח כמוהו ליוצרנו ועלה על כל השבחות שבעולם".

שבחה של התפילה עולה גם מדיווחו של רבי מנשה בן ישראל על הרופא משה המון שתירגם לתורכית את תפילת "עלינו" לפני השולטן סלים. זו מצאה חן בעיניו מאוד ואמר, "די לכם בזאת ומה לכם עוד תפילות ארוכות יותר".⁹³

על חשיבותה אפשר ללמוד גם מן הדקדוקים המרובים בנוסח כמעט כל מילה – נושא שלא יכולנו לעסוק בו במסגרת זו – וכן מן הכתוב "בא"ר [=באליה רבא] בשם זקנו שאמר עלינו כששמע מן הציבור אפילו הוא לא התפלל עמהם. ע"ש. וכ"כ במחזהש"ק [=במחצית השקל] סי' ס"ה".⁹⁴

אולי לא מקרה הוא שאחר עלינו לשבח, לא רק כשלב מסיים התפילה, אלא כשלב של התעלות רוחנית שהמתפלל הגיע אליה, בא סדר לימוד. אפשר שגרם לכך גם סדר התיקון המחייב "קריאה בכל יום", אך לפנינו נזכרת הצמידות לעלינו. כך במנהגי בית אל, סי' כד: "בכל יום אחר עלינו לשבח לומד אחד מהם בקו"ר [=בקול רם] מעט מוסר מס' חובת הלבבות או ראשית חכמה או שער הקדושה או ס' אחר". ובדומה לכך מנהגם של התימנים כפי שהעיד ר' יעקב ספיר, אבן ספיר, ליק תרכ"ו, נו ע"א.

עד כה דברנו על אמירת עלינו בסוף התפילה או בתוך מוסף של ימים נוראים. ברם, מתברר שיש מועדים נוספים:

הנה נמצאה התפילה בסדר ארץ-ישראלי שנרשם בכ"י קמברידג' Add. 3160/5⁹⁵ והיא במסגרת פסוקי דזמרה. וכן נתפשט במנהג רומניא. למשל, מחזור רומניא, קושטא ר"ע, עלינו לשבח מופיע לפני פסוקי דזמרה. גם בכ"י פריס 596 (= ס' 31438), מנהג רומניא (ויש בו הרבה דברי קבלה. נכתב בביוגנטיון, מאה י"ד או ט"ו), דף 9א, מופיע עלינו

93 ראו מנחם דורמן, מנשה בן ישראל [תשועת ישראל], תל-אביב תשמ"ט, עמ' 219–221.

94 לקוטי מהרי"ח, א, קא ע"ב.

95 ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 239. בהקשר זה אינני יכול להתעלם מדברי המאירי דלעיל (בין הפניות 39–40) שכך את מזמור פג (כנראה) ועלינו לשבח, כי, כאמור, פעמים שמזמור פג, וכאן גם עלינו, נאמרים גם לפני ברוך שאמר.

ואח"כ "ועל כן נקוה", אך במסגרת התפילה שקודם שחרית, אחרי "אתה הוא ... קבצי אתכם". וגם לאחר התפילה, דף 22ב. כמו כן בכ"י פריס 616, מנהג רומניא, שנכתב בידי ר' יוסף ויטאל, בקרנניא דנהר ארטא, בשנת רפ"ד, מופיע עלינו במסגרת הבקשות שלפני פסוקי דזמרה, דף 19א-ב.

התפילה נישאה גם בפי מקדשי השם בימי הביניים.⁹⁶

ועוד, אמירות שונות נקבעו לאחר התפילה ויש בהן ריח של מאגיה או של אמונה שהן מונעות ומבטלות גזרות קשות, כגון 'פיטום הקטורת' שאף נקשר למגיה. וכן שורה של פסוקים או תפילות שמסיימות את התפילה. כיצא באלה נקבע לומר עלינו לשבח נגד גזרה רעה. אנו מוצאים זאת כבר בכ"י בהמ"ל 4466, מחזור אשכנזי, מן המאה הי"ד: "עלינו לשבח גי' אבגית"ץ. יכוין המתפלל אבג ו' קצוות שם של ד' ית"ץ קר"ע שט"ן כלום" י"ר שיהא עת רחמים לקבל תפלת ויבטלו כל גזירות קשות". אמנם המשפט הזה כתוב בשולי עלינו לשבח ובכתיבה אחרת (אפשר שהיא כתיבה מעט מאוחרת יותר).

כמו כן, בסיפור על הדיבוק שהוציא ר' יוסף קארו כתוב: "באותה שעה קרא עליו החכם ר' יוסף קארו עלינו לשבח זפ [=פ] פעמים] דרך ישרה ולמפרע וגזר עליו נידוי לצאת מכל מקום" וכו'.⁹⁷ וכבר העיר מ' אידל כי קריאת עלינו לשבח נהוגה בטקסטים מאגיים, והיא חוזרת רבות בספר המשיב.⁹⁸

נראה כי מתוך ההנחה ש"יש בו כמה סודות ורמזים וכחו גדול" אפשר להבין שגם כוונת ר' משה בן מכיר היתה לפעילות מאגית. אכן, מיד הוא מוסיף: "ויש מדקדקים שאומרים אותו בכל יום שבעה פעמים בין ביום בין בלילה ז"פ ביושר וז"פ למפרע".⁹⁹ ועל רקע זה כתוב שם: "והוא מסוגל לכל דבר וענין מצרה וצוקה שלא תבא ולא תהיה, לומר אותו ישר והפוך".

אף במסגרת ההכנות של אדם לקבל גילויים ממעל נכללו חמישים פעם עלינו לשבח ישר והפוך, עם פסוקים נוספים ובסדר מסוים.¹⁰⁰ ואף לעניינים גשמיים, כמו "לשמירה ולזכות בדין"¹⁰¹ או למניעת "כל צרה וצוקה". כך רשום בפרי עץ חיים, שער ראש חודש, שער יט פרק ג, וכן בחמדת ימים, ב, ר"ח, פרק ב, יח ע"א, הכותב: "ונמצא כתוב במכתבי הקדש אשר במצרים סגולה נפלאה להיות שמור בכל ימי החדש מכל צרה וצוקה ובפרט בזמן מגפה שמד' הדין מתוחה לומר בכל תפילות ר"ח עלינו לשבח עד אין עוד אחר, ישר והפוך, ד' פעמים. ובפעם א' יאמר אבגית"ץ קרעשט"ן, ובפעם ב' נגד יכ"ש ובפעם ב' [צ"ל: ג'] בטר צתג חקב טנע ובפעם ד' יגל פזק שקוצית, ואח"כ יגמור אמת

96 הברמן (לעיל הערה 88), עמ' קלד, קלח, קמג.

97 צפנת פענח, כ"י דבלין טריניטי קולג' B. 1/5 27 (ס' 16957), דף 145א. מובא גם אצל אידל, 'עיונים בשיטתו של בעל ספר המשיב', ספונות, יז (תשמ"ג), עמ' 224.

98 אידל, שם, עמ' 224 הע' 205; עמ' 253 הע' 26.

99 סדר היום, יב ע"ד. והובא בתכלאל, עץ חיים, ח"ג, עג ע"א; ועוד.

100 ג' שלום, "המגיד" של ר' יוסף טאטאצאק והגילויים המיוחדים לו', ספונות, יא (תשל"א-ח), עמ' צא-צ.

101 חיד"א, שומר ישראל, סעיף ב. והוא חזר וצוטט רבות, למשל, ר' אליעזר פאפו, חסד לאלפים, סי' כג, המעיד גם כי כך נהוג בירושלים "באיזה בתי מדרשות".

מלכנו" וכו'. בשלב מסוים, ועוד בימי הביניים כאמור לעיל, מתחברים אפוא שני טקסטים בעלי עוצמה מאגית כאמצעי נגד צרה.¹⁰²

לסגולה זו ניתנו גם נוסחאות אחרות שפרטיתן שונים, כגון: "שמירה לכל ימי החדש שיאמר בר"ח או בכל יום שחרית מנחה וערבית עלינו לשבח ישר והפוך ד"פ, ובכל פעם יאמר שם אחד ממ"ב דאנא בכח".¹⁰³

ויש עוד נוסח שונה: "סגולה ממקובל א' שאם אירע איזו צרה ח"ו בעיר שיאמרו כל אחד אותן פסוקים בתהלים המתחילין באותיות של שם אות' העיר ... ובכתבי הארז"ל זהו סדרן יאמר עלינו לשבח עד אין עוד. ואח"כ יאמר זה למפרע מן תיבת עוד וכו' עד עלינו ואח"כ יאמר משם של מ"ב אנא בכח" וכו'.¹⁰⁴

דומני כי בהקשר הזה יש לראות את המסופר על מנהג חסידי בהושענא רבא, שהוא מכונה במסורת היהודית 'יום החיתום', ובחסידות לבש אופי חזק כיום של גזר-דין, בספר הלקוטים של ר' נפתלי מראפשיץ: "מנהגי הה"ק רמ"מ מרימנוב ואחריו בני ראפשיץ לומר עלינו ז' פעמים בכל ז' ההקפות להושע"ר ולתקוע בשופר וליפול כורעים כמו ביוה"כ, כמנהג ספרד הקדום בארצות ספרד וישמעאל".¹⁰⁵ בהקשר זה, לא יהיה מן המותר להביא מסורת אחת על הגר"א כי "בוואלאזין ובעוד קהילות שנהגו עפ"י הגר"א נהגו בשמחת תורה כשמגיעים בעלינו לשבח לואנחנו כורעים פותחים את ארון הקודש ומשתחוים ונופלים על פניהם בכריעה ובהשתחויה כבר"ה ויוה"כ. וכן עושים ערבית ושחרית, ואומרים שכן נהג הגר"א".¹⁰⁶

פירושים

לבד מפירושי הפשט¹⁰⁷ שליוו תפילה זו בספרות הליטורגית והרבנית, הפשטנית או הדרשנית, ובכללה הפירוש המפורט של המקובל ר' יהודה בן יקר, בח"ב, אך לפי פשט וללא כל סממן קבלי, נמצא גם פירושים של חסידי אשכנז ושל מקובלים. אציין רק מלים אחדות בלא להיכנס לעומק תוכנם של הפירושים, בשל קוצר היריעה. כיוון מעניין נמצא אצל חסידי אשכנז. י' דן שההדיר את "פירוש עלינו לשבח לר' יהודה החסיד"¹⁰⁸ הקדים וציין כי "אין עיקרו פירוש התפילה אלא שימוש בתכנה לשם הצגת עיקרי הייחוד". אכן נמצא גם כי אגב דברים על ייחוד ה' מפרש ר' אלעזר מוורמס

102 וראו גם לעיל, הפניה 31, מתוך מגלה עמוקות. וכן לעיל בין הפניה 96 להפניה 97.

103 ר' אברהם טובייאנה, סידור חסד לאברהם, אומיר תקכ"ד, פה ע"א. אגב, במהד' מנטובה תקמ"ג, עד ע"ב, נדפס בטעות: דאנה.

104 ר' זכריה סימנר, ספר זכירה, המבורג תס"ט, נג ע"ב.

105 אהל נפתלי, לעמבערג תרע"א, אות קלט.

106 מעשה רב (בשם: מעשה רב השלם), ירושלם תשס"ט, עמ' שצח, במילואים. ושם נזכרים המקורות.

107 למשל, מחזור ויטרי, ס' של, עמ' 369, במסגרת תפלת רה"ש. וכן בערוגת הבשם, ג, עמ' 468. ויותר מאוחר בסידורים שונים, כגון בית תפלה לר' יצחק ארזי, ירושלם תשס"ג, עמ' קיח-קכד; ועוד רבים.

108 עיניים בספרות חסידי אשכנז, רמת-גן תשל"ה, עמ' 82-84. והמובאה בפנים מעמ' 76.

גם את פסוקי עלינו,¹⁰⁹ ואגב אורחא למדנו שהוא נוקט נוסח של מעשה מרכבה: ואין עוד אחר.

בדרך זו הולך גם הפירוש הנוסף במאור ושמש, דפים י ע"ב – יא ע"א, שכולו בנוי על גימטריאות.

פירוש קבלי ראשון, ככל הנראה, הוא "פירוש עלינו לשבח", בנוסח אגרת ששלח רב האי גאון, והוא מצוי בכ"י אוקספורד 1565, דפים 33–6א. וכן נדפס במאור ושמש, ט ע"א, "כי ענין עלינו לשבח היתה קבלה מרבתינו ז"ל בידינו גנוז וחתום וכאשר רבינו יאשיה הפרוש הלוי בא מארץ ישראל ועבר עלינו ואמר לנו שמצא בספר ר' אברהם הפרוש קרובו ענין זה" וכו'. לדעת שלום, נתחבר בלי ספק בדרום צרפת בראשית המאה ה"ג.¹¹⁰ יש מן המקובלים שהסתפקו בלשון קצרה. הנה אנו מוצאים אצל תלמידי הרשב"א לשון דומה מאוד. בספר המערכת, מנטובה שי"ח, רג ע"ב: "בעלינו לשבח תקנו לשון נסתר מפני שיש בו אל מלך מלכי המלכים הרומז לשלישית. אמנם כל הכוונה בו לשלישית ולכבוד המלכות הוא כולו נסתר. מלך מלך השלישית מלכי הכתרים המלכים הפועלים והנה הוא כמו מלך העולם". ומעין זה אצל ר' שם טוב אבן גאון: "ותקנו בעלינו לשבח נסתר מפני שמזכירין בה מלך מלכי המלכים מלך רומז לבינה מלכי לכתרים המלכים לדרו פרצופין".¹¹¹

גם מקובלים אחרים הקדישו פירושים קצרים בהתאם לסימבוליקה של הספירות כהבנתם.¹¹² למשל, סוד קצר, "סוד כונת עלינו לשבח", נמצא במאור ושמש, בדף יג ע"א; וכן אצל ר' יצחק דמן עכו, מאירת עינים, מהד' גולדרייך תשמ"ד, עמ' צד; ר' דוד בן יהודה החסיד, אור זרוע (כ"י הספרייה הבריטית 771, דף 34א–ב; בכ"י אוקספורד 1624, דף 33ב. וחוזר על כך כמעט באותה לשון במוסף ראש השנה, דף 380ב); תולעת יעקב, סוד עלינו לשבח מתחיל בפרוש קבלי; פירוש קצר יש גם בספר היכל ה', ונציה שס"ה[?]. לג ע"ב; אגודת אוזב, נתניה תשנ"ה, עמ' קנב–קנג; היכל הקדש, ירושלים תשס"ה, עמ' 297; וכן בסידור עמודי שמים של יעב"ץ, דף קעג (בעקבות האר"י). פירוש ארוך יותר מופיע בסידור השל"ה¹¹³ בשם רמ"ק.

לאחרונה נזכיר את הביאור הנפלא במאמר החכמה לרמח"ל, ירושלים תשל"ב, עמ' ל–לב, והוא ביאור פילוסופי–לוריאני.

יש שהאריכו יותר. כאמור לעיל, במאור ושמש, ח ע"ב – י ע"ב, נמצא פירוש מפורט

109 ראו י' דן, 'ספר "שערי הסוד הייחוד והאמונה"', טמירין, א (תשל"ב), בעריכת י' וינשטיק, עמ' קנב–קנג. וראו לעיל ליד הפניה 43.

110 ראשית הקבלה, עמ' 86. האגרת נדפסה גם אצל וולפסון (לעיל הערה 17), עמ' 403–409.

111 לפי נוסח מאור ושמש, פר' בשלח, ליוורנו תקצ"ט, לה ע"ב. ולא בדקתי בכתבי־היד של החיבור. והשוו לעיל הערה 35.

112 מעין זה כתב י' תשבי (משנת זוהר, ב, עמ' רנב–רנג) על ראשית הקבלה: "החידוש הגדול ... היה בתפיסת פסוקי התפילות, ואפילו מלים בודדות, כרמזי הספירות האלהיות, ובהוראות הנובעות מאותה תפיסה".

113 שער השמים, ירושלים תשנ"ח, א, עמ' תסג ואילך.

קדום למדי. ואפשר להיווכח שהפירוש בספר המוסר לר"י כלץ הוא בעצם לשון קצרה מן הפירוש הזה.

לסיכום, בקצה המזלג נגענו בעניינים שונים הקשורים בתפילת עלינו לשבח כפי שהם משתקפים בספרי קבלה, עם שבמקרים לא מעטים נזקקנו גם לחיבורים לא־קבליים לשם השלמת התמונה. נמנענו מלהיכנס לדיון בנוסחאות השונות בתוך התפילה, ובכללן מתוך ספרות קבלית, כדי לא לחרוג מן המסגרת. משום כך לא נגענו כאן במנהגים שנוצרו במסורת הרבנית לומר עלינו גם בברכת לבנה,¹¹⁴ בברכת החמה,¹¹⁵ בטקס המילה ואף בוידי לשכיב מרע.¹¹⁶ כנגד זה, הבלטנו את השימוש המאגי בתפילה. אף נוכחנו בהשפעת האר"י בעניין מועדי האמירה בשלוש התפילות בימי החול, ובמשתמע מכך, ובפרטים נוספים.

114 לא הכל קיבלו זאת. למשל, חיד"א, מורה באצבע, סי' ו אות קצ, טוען כי אין לזה שורש בקבלת האר"י. אכן, בשו"ת יביע אומר, ח"ה, או"ח, סי' לו, וכן בשו"ת יחזק דעת, ח"ד, סי' יח, דן בשאלה העקרונית אם לומר עלינו לשבח אחר ברכת הלבנה. ובשו"ת יביע אומר, שם, דן גם בשאלה אם נשים אומרות זאת. ואכמ"ל.

115 המקור, כנראה, שו"ת חתם סופר, או"ח סי' נו. וראו גם ר' חיים רפפורט, שו"ת מים חיים, סי' כב; ר' חיים פונטרימולי, פתח הרביר, ח"ד, שטז ע"ד.

116 ראו ר' אברהם דאנציג, חכמת אדם, כלל קנא ס"ק יב.